

A függőség változó formái Kelet-Közép-Európában: a Visegrádi országok esete

Szanyi Miklós – Sass Magdolna

- munkaanyag -

Bevezetés

A tanulmány szerzőinek két fő mozgatórugója volt. Az egyik, hogy a 2015-ös gazdasági Nobel-díjasokat a pályafüggés mintáinak, a történelmi fejlődési mintáknak a jelenlegi intézményi környezetre gyakorolt hatásának igazolásával kapcsolatos munkájukért tüntették ki. A másik ok a történelmi események némileg félrevezető és eltúlzott társadalmi értelmezése és félrevezető relevanciája több mai társadalmi és politikai kontextusban. Ebben leginkább megkérdőjelezhető Közép- és Kelet-Európa leegyszerűsítő kategorizálása a globális észak részeként, és a régió felelősségre vonása a globális északnak a globális dél elleni történelmi "bűneiben".

Miközben természetesen nagy eredmény, hogy a történelmi folyamatok és események előremutató hatását számszerűen tesztelik, az ilyen gyakorlatok módszertani kikötései nem teszik lehetővé a kérdéssel kapcsolatos nagyon fontos narratív hipotézisek tesztelését, amelyek a kutatók módszertani alkalmatlansága miatt kiesni látszanak az érdeklődésből. A Matthias Morys által szerkesztett új Közép- és Kelet Európa (KKE) gazdaságtörténeti kötet az 1800-tól a közelmúltig terjedő időszakot kívánta a legkorszerűbb statisztikai elemzésekkel (bár nem ökonometriaival) lefedni. A könyv összehasonlító szerkezete alkalmas volt arra, hogy a térségben zajló hosszú távú folyamatokat és az útfüggőséget feltárja, miközben arra a kérdésre kereste a választ, hogy "miért nem sikerült a térségnek felzárkóznia a Nyugathoz?". A tanulmányok a statisztikailag megragadható gazdasági és társadalmi folyamatokra koncentráltak, és elhanyagoltak számos olyan erős hipotézist, amelyeket a kvalitatív kutatások tettek le az asztalra a korábbi évtizedekben (Morys, 2021). Úgy gondoljuk, hogy a probléma komplexitásának leírására még akkor is van lehetőség, ha nem tehetünk kísérletet azok statisztikai igazolására. Az egyik kulcskérdés ebben a tekintetben a függőség, az KKE és a nyugati világ politikai és gazdasági függőségi viszonyának változó történelmi és jelenlegi formái.

A tanulmány célja, hogy kiemelve az KKE és Nyugat-Európa eltérő történelmi fejlődési útját, hogy elutasítsa a két régió világ gazdaságban és világpolitikában betöltött történelmi szerepének összemérésére irányuló tendenciákat. Véleményünk szerint Európa az elmúlt 500 évben a globális periféria része volt, a felzárkózásra tett többszöri sikertelen kísérlet ellenére. Morys könyve ugyanezzel a problémával foglalkozik, szűkebb eszköztárat használva az elemzéshez. Dolgozatunk a könyvet kívánja kiegészíteni a divergenciához hozzájáruló néhány releváns összetevővel. Az összegyűjtött ismereteink alapján azt állítjuk, hogy a KKE régió inkább áldozata, mint haszonélvezője volt a perifériásodásnak. Ezért, bár támogatjuk a globális déllel való szolidaritást humanitárius alapon, elutasítjuk a politikai felelősségvállalás KKE-re hárítását a globális dél sajnálatos helyzetéért. Ehelyett azt javasoljuk, hogy térjünk vissza ahhoz a koncepcióhoz, amely az KKE-t egy harmadik, különleges országcsoporthoz, a globális észak egyfajta félperifériájaként értelmezi.

Ez a koncepcionális tanulmány történeti megközelítést alkalmazva rávilágít a visegrádi országok (Csehország, Magyarország, Lengyelország és Szlovákia) egyedi fejlődési pályájára, elsősorban Magyarországra összpontosítva. A tanulmány kontextusba helyezi a régió fejlődését a különböző

függőségek és a történelem során kialakult kvázi gyarmati státusz keretein belül. A szerzők vegyes módszertani megközelítést alkalmaznak, a történelmi leírást egyszerű statisztikai mutatók kvantitatív elemzésével ötvözik. Ezek a mutatók a függőség sokrétű jellegét és különböző mértékét ragadják meg, mérhető alapot biztosítva a régió gazdasági és politikai dinamikájának időbeli értékeléséhez

Elméleti szempontból a tanulmány a függőségi elméletre, a vilárendszer-elméletre és az integrációs tanulmányokra támaszkodik. A függőségi elmélet betekintést nyújt abba, hogy a történelmi és strukturális aszimmetriák hogyan alakítják az elemzett országok gazdasági és politikai alárendeltségét a globális hatalmaknak. A vilárendszer-elmélet segít kontextusba helyezni a kérdéses országok félperifériás státuszát a globális gazdasági hierarchiában. A regionális integrációval kapcsolatos tanulmányok keretén keresztül a tanulmány elemzi a 2004-es EU-csatlakozás következményeit, beleértve a közösségi vívmányok elfogadását, valamint az uniós normákhoz és kormányzási struktúrákhoz való igazodást

A modern kori történelmet tekintve a tanulmány az uniós tagságnak a gazdasági konvergenciára gyakorolt következményeit vizsgálja. Az uniós tagság a közösségi vívmányok elfogadását és a nemzeti jogszabályok uniós szintű joghatósággal való összehangolását jelentette. Ez kezdetben a fejlettségi szint és az életszínvonal növekedését ösztönözte. A konvergenciafolyamat azonban az utóbbi időben megtorpanni látszik. A gazdasági stagnálás jeleivel párhuzamosan politikai feszültségek alakultak ki a KKE európai integrációs projektben betöltött szerepével kapcsolatban, amit a közepes jövedelem csapdája jellemez. Ezek a dinamikák kritikus kérdéseket vetnek fel a régió fejlődési modelljének hosszú távú életképességével kapcsolatban

A szerzők szerint a KKE régió tartós függősége - akár a szovjet dominancia, akár a multinacionális vállalatok befolyása, akár a német gazdasági hegemonia alatt - történelmileg meghatározott fejlődési pályáján, valamint földrajzi és politikai határvidéki státuszán keresztül érthető meg. A tanulmány összehasonlítja a különböző korszakok függőségi mintáit, kiemelve mind a szovjet időszakot, mind a nyugat-európai gazdasági és politikai struktúráktól való mai függőséget. A szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy a globális kölcsönös függőség világában az önálló (nagymértékben szuverén) országok a marginalizálódás veszélyével szembesülnek. Miközben a nagyfokú szuverenitás a marginalizálódás veszélyét hordozza magában, a szerzők a fokozott regionális együttműködés mellett érvelnek, hogy megerősítsék a visegrádi érdekek kollektív képviselését az európai politikai és gazdasági kereteken belül. Végül a tanulmány a függőség társadalompolitikai dimenzióit vizsgálja, magyarázatot adva arra, hogy a visegrádi, és ezen belül a magyar emberek miért tanúsítanak eltérő attitűdöket a magországi kérdésekben, mint a globális déllel való kapcsolatok és a migráció. Ez a többdimenziós elemzés kiemeli, hogy a visegrádi régió történelmi és strukturális fejlődési korlátainak árnyalt megértésére van szükség a jelen és a jövő pályájának alakításában.

1. A függőségek történelmi gyökerei

Amikor Kelet-Közép-Európa (KKE) függőségéről írunk, meg kell vizsgálni a régiót sújtó lemaradás gyökereit. Ugyanis évszázadokon keresztül minden KKE-ország arra törekedett, hogy felzárkózzon a fejlettebb európai régiókhoz. És ez soha nem sikerült nekik. A megfigyelő feltételezheti, hogy a jelentős különbségek makacs jelenléte gyakorlatilag minden fontos fejlettségi mutatóban mélyen gyökerező történelmi okokra vezethető vissza. Olyanokra, amelyeken összehangolt politikákkal, felülről lefelé irányuló rendeletekkel nem lehet változtatni, mert azok az KKE-országok kulturális és társadalmi sajátosságaiból fakadnak. Egy átfogó kutatás igyekezett lehetőség szerint statisztikai adatokkal is leírni a régió elmaradottságának tényezőit az 1800 utáni két évszázadra vonatkozóan. Ezt a visszatekintést a vonatkozó számadatok hiánya miatt nem lehetett még ennél is messzebbre visszamenőleg

kiterjeszteni az időben. Mégis, a legtöbb gazdaságtörténezzel együtt úgy véljük, hogy a fő szakadék több évszázaddal korábban, legalábbis Amerika felfedezésének idején, a 16. századtól kezdődően keletkezett. Sőt, azt is feltételezzük, hogy a kulturális és társadalmi megosztottság az európai kontinensen még ennél is sokkal régebbi. A nyugati és a keleti fejlődési modell szétválása a Római Birodalom összeomlásával kezdődött nyugaton és a birodalom fennmaradásával keleten ami a Bizánci Birodalom és utódai története. Nyugaton ugyanis a birodalmi intézményi struktúrát a decentralizált és részben törzsi eredetű társadalmi és politikai intézmények sajátos keveréke váltotta fel, amely a bizáncitól nagyon eltérő nyugati típusú feudalizmust hívott életre (Szűcs, 1983) .

Számos területen jelentős rendszerszintű különbségeket azonosíthatunk. Szanyi (2020) ezek közül ötöt tárgyalt, amelyek mindegyike a két európai régió kora középkori történelmében gyökerező, a mai napig egyértelmű hatást gyakorló jelentős különbség. Talán a legfontosabb jellemző a társadalmi kapcsolatokhoz kapcsolódott. Keleten megmaradt a hagyományos, erős archaikus jegyeket hordozó társadalmi struktúra. Az egyik jellegzetesség az uralkodó istenítése és a papság erős pozíciója volt (jellemző a bizánci és az oszmán birodalomban, valamint a későbbi korok Oroszországában). A másik viszonylag homogén vidéki társadalom volt, amely az ősi társadalmi termelési struktúrát, a közösségi gazdálkodást használta (Oroszországban obscsina, a Balkánon zadruga néven; Gerschenkorn, 1965; Cvrcek, 2021). Az uralkodó volt az ország minden tárgyi eszközének, vagyonának - beleértve a népet is - végleges, tényleges tulajdonosa, ami nem adott teret a nyugati típusú magántulajdon kialakulásának¹ . A tulajdonjogok ma is nagyon gyengén intézményesültek az KKE-ben és a posztszovjet térségben.

A városfejlődés is gyenge volt, a városok inkább a birodalmi igényeket szolgálták, mint a polgárok gyarapodását, mint Nyugaton. Ezért a keleti fejlődési modell erősen centralizált maradt, és a polgári intézmények alig fejlődtek. Ahogy Morys (2021) kiemelte, minden társadalmi és gazdasági reformot az uralkodók indítottak el, és ezek az anyagi termelés és az állami jövedelmek növelését célozták, hogy a birodalmi politikai és katonai ambíciókat szolgálják. A török háborúk utáni határvidéki státusz és a masszív telepítési politika a nyugat-európai, etnikailag homogénebb lakossággal szemben egyes lakosságot eredményezett a térségben. Végül, de nem utolsósorban, és e dolgot szempontjából ez a legfontosabb, a 16. századtól kezdve gazdasági és politikai függőség alakult ki különösen a KKE és a Török Birodalom között. Ezért a KKE-régióban mindkét archetípus fejlődési modelljének sajátos keveréke volt megfigyelhető.

Morys könyvében Broadberry és Malinowski (2021) rövid bevezetést adott KKE 1800 előtti történelmi fejlődési folyamatáról. Ez a rövid fejezet két lényeges kérdésre koncentrált. Egyrészt a szerzők a számszerű információk szinte teljes hiánya ellenére is igyekeztek mérni a Kelet és Nyugat közötti fejlődési különbséget. Kidolgoztak egy meglehetősen meggyőző mutatót, amely a régió különböző fontos városainak átlagos személyi jövedelmét reáliákban (ezüst, gabona, feldolgozott élelmiszerek - kenyér és sör) tudta kifejezni. Arra a következtetésre jutottak, hogy a jövedelmkülönbség az 1500-as évek elején viszonylag szerény volt, de az 1700-as évek végéig folyamatosan nőtt. A nagyobb kikötők és kereskedelmi központok valamivel jobban teljesítettek, mint a szárazföld belsejében fekvő városok. A különbségek kevésbé voltak jelentősek, ha a megélhetés alapvető árucikkeivel mérték, határozottabbak voltak, ha feldolgozott élelmiszereket vagy monetáris egységet (ezüstpénzeket) használtak a méréshez.

¹ Magyarországon a 19. század első felében a reformkor nagy gondolkodói megpróbálták feltárni az elmaradottság egyes okait. Gróf Széchenyi István több könyvet is írt ezekről a kérdésekről, az egyiknek a címe "Hitel". Ebben a kötetben azzal érvelt, hogy a valódi magántulajdon hiánya és az örökölt feudális tulajdonosi szerkezet, az ősiség törvénye megbénította az országban a hitelezési tevékenységet, amely a modernizációs beruházásokhoz szükséges lett volna. A földtulajdonosok tulajdonjogi korlátai miatt a földet nem lehetett hitelfedezetként felhasználni.

Sokkal kevésbé volt meggyőző a tanulmány második része, amely az európai egyenlőtlenségek jelenlétének magyarázatait gyűjtötte össze. A szerzők kiemelik a (többnyire nyugati) történészek hagyományos érveit, amelyek szerint a kialakuló nemzetközi munkamegosztás miatt KKE gazdaságilag a gabonakereskedelemre koncentrált. A gabonatermelés a paraszti munkát igénylő nagybirtokokon intenzívebbé vált, amit a jobbágyság (második jobbágyság) biztosított. Ennek következtében a vidéki gazdaság virágzott, a kézművesség, a városfejlesztés, az áruforgalom nem. A hagyományos feudális társadalmi viszonyok és politikai struktúrák fennmaradtak.

Egy alternatív elképzelés más logikát talált e tendenciák mögött. A jobbágyság újbóli megjelenése mögött az erős feudális társadalmi rétegek, az erős nemesség fennmaradását hangsúlyozta (Szűcs, 1983; Bibó, 1986/1946) ². Ez azért fontos különbség, mert a nemesség örökletes társadalmi pozícióját a feudális jogrendszerben nem lehetett könnyen megtámadni. A nemesség feudális jogaival, annak ellenállásával és szívósságával még az abszolutizmus felfokozott államszervezete sem tudott megbirkózni a "harmadik rend," a városi polgárság támogatása nélkül. A nemesség kiváltságos politikai státusza az, ami a 16th és 17th században a társadalmi fejlődést visszavezette a feudális keretek közé.

A gazdasági és társadalmi fejlődést az is hátráltatta, hogy térség két fő országa Magyarország és Lengyelország határvidéki státuszba került. Az előretörő Oszmán Birodalom Közép Európában érte el maximális katonai hatósugarát, így a régió három évszázadra csatatérre változott. A terület tényleges uralkodója a bizonytalan katonai és politikai körülmények között nem kívánt sokat befektetni a térségbe. A népek sem akartak ebbe a katonai akciók által fenyegetett térségbe költözni. A két ország hatalmas területei ezért elnéptelenedtek. A régió nem tudott hatékonyan részt venni a kialakulóban lévő új kereskedelmi mintázatban sem, mivel a tengerparttól elzárt helyzetben volt.³

A kivételesen erős társadalmi réteget képviselő nemesség domináns politikai pozíciója és a térség kevésbé előnyös, távoli, határvidéki helyzete megbénította a társadalmi és gazdasági fejlődést. Ezen okok miatt a mag-Európával szembeni fejlődési lemaradás megfosztotta a helyi társadalmakat és a politikai hatalmat a kellő eszközöktől és mozgástértől az új gazdasági és politikai világrendben. Mind Magyarország, mind Lengyelország elvesztette függetlenségét, és a 18. század folyamán idegen országok/politikai központok ellenőrzése alá került. Gyakorlatilag gyarmatosították őket. Számos olyan szempont, amelyet Acemoglu et al. (2001) a különböző típusú gyarmatokkal kapcsolatban kiemelt, mind Lengyelországra, mind Magyarországra érvényes. A KKE régió mint gyarmat a 18. századtól az angolszász területekhez hasonlóan működött, beleértve a sűrűn lakott területekre történő tömeges bevándorlást és a területek politikai integrációjára tett kísérleteket. A teljes körű politikai integráció (amelyet a gyarmatosító új elit irányított) a magyar és lengyel nemesség ellenállásán bukott meg. A nemesség azonban a társadalmi és gazdasági modernizációt is megghiúsította. A dolgozat szempontjaiból azt a következtetést kell levonnunk, hogy az egykor a Lengyel és a Magyar Királysághoz tartozó KKE-régió nagy részei politikailag és gazdaságilag is függővé váltak a nagyobb szomszédos országoktól. A függőség jelentősen hozzájárult a régió fejlődési lemaradásának növekedéséhez, mivel a régió meghatározó hatalmai (Ausztria, Törökország, Poroszország és Oroszország) a helyi gazdasági kapacitások fejlesztése helyett a helyi gazdasági erőforrások kizsákmányolására törekedtek.

² Míg a nyugati országokban a 16. századra a nemesség aránya az összlakosságon belül 1 % alá csökkent, addig Magyarországon (5 %) és Lengyelországban (7 %) továbbra is jelentősebb maradt (Szűcs, 1983).

³ Nem szabad elfelejteni, hogy a középkori Lengyelországnak nem voltak balti kikötői. Ezek mindannyian a Hanza-Szövetség városai voltak, amelyek a balti kereskedelmet uralták, hasznát lefölözték. A mezőgazdasági termelés a ma Nyugat-Ukrajnában található nagy területeken koncentráldott amely amúgy is eléggé távol feküdt a kikötőktől, hasonlóan a magyar Alföldhöz.

2. Az első világháborúig tartó időszak fejleményei

Amit az abszolutista uralkodók nem tudtak megváltoztatni, azt a 19. század politikai és társadalmi fejlődése lassan kezdte megváltoztatni. A legfontosabb változások az egész KKE-régióban a politikai függetlenség növekedése (különösen a Balkánon), a tulajdonosi intézmények lassú változása (az állam/uralkodó tulajdonosi dominanciájának fokozatos feloldása), a parasztság jogállásának változása (a jobbágyság eltörlése) voltak. Ezek a társadalmi intézményi változások hozzájárultak az új, kodifikált politikai és gazdasági keretek kialakításához. Mindazonáltal az új intézményeket még mindig sújtotta néhány makacsan továbbélő történelmi jellegzetesség. A legfontosabb azonban az, hogy a régió függősége nem csökkent. Az újonnan függetlenné vált balkáni államok többnyire felváltották a Törökországtól való politikai függőséget Oroszország, Németország és Ausztria dominanciájával. A gazdasági függőség is elkezdett irányt váltani. A nyugati gazdaságok mind a kereskedelem, mind a pénzügyek terén növelték befolyásukat a régióban. A közkeletű értelmezés a függőség két fő okát azonosítja. Egyrészt az állam működése korlátozott volt ahhoz, hogy jelentős és hatékony intézményeket hozzon létre. Ezért az KKE-országok oktatási, egészségügyi és fogyasztási szokásai továbbra is fejletlenek maradtak. Például az újonnan függetlenné vált balkáni országokban fennmaradt az adóbeszedés régi problémája. Az adóbérlet továbbra is fennmaradt ⁴. A 19. század utolsó évtizedeiben az égetően szükséges infrastrukturális fejlesztéseket (vasút), valamint a növekvő katonai kiadásokat (a Balkán még mindig határvidéki státusza miatt) nem lehetett belső forrásokból finanszírozni, és a kormányok nagy összegű kölcsönöket vettek fel Nyugatról. Törökország például még arra sem volt képes, hogy központi bankot hozzon létre, így a nemzeti valutát külföldi bankok bocsátották ki. A nemzeti szuverenitás számos elemét más balkáni országokban is fel kellett adni. Nemzetközi pénzügyi ellenőrző intézmények rendelkeztek az adóbevételek felett és ellenőrizték a balkáni országok monetáris politikáját.

Az elmaradottság másik fontos oka a gazdaság szerkezeti átalakulásának nagyon lassú üteme volt. A KKE régió, Oroszország és Törökország agrárgazdaságok maradtak, Ausztria és Csehország (a néhai Osztrák-Magyar Monarchia legfejlettebb részei) részleges kivétellel. Míg Nyugaton az ipari fejlődés a társadalmi jólét intézményeinek széles tárházát hozta létre, addig az agrár-KKE nem tudott ugyanilyen ütemben növekedni, így minden fejlődési mérőszám szerint elmaradott maradt. Ez jellemezte még a legsikeresebb időszakokat és régiókat is, pl. az 1867 utáni magyar fejlődést vagy az 1880 utáni romániai fejlődést. A felzárkózás terjedelmében és időben is korlátozott maradt, így nem tudta ezeket az országokat alapvetően új fejlődési pályára állítani. A 19. század végi "aranykort" mindkét országban a mezőgazdasági termékek (gabona) javuló kereskedelmi feltételei és a külföldi tőkebeáramlás (közvetlen külföldi tőkebefektetések formájában is) indította el. Az agrárboom azonban hozzájárult a meglévő gazdasági szerkezet megmerevedéséhez. (Berend és Ránki, 1982; Williamson, 2006; Pamuk és Williamson, 2011). Ugyanez történt a birodalmi Oroszországgal is, bár természetesen a nagy országméret, a gazdaságfejlesztésben az erős állami szerepvállalás (állami szektor) és a társadalmi és politikai intézmények számos örökölt különbsége miatt ez az ország nem összehasonlítható az KKE-országokkal.

⁴ Az elmaradott és társadalmilag diszkreditált intézmények tartós hatásainak illusztrálására utalunk a Reuters 2012-es hírére, amely arról szólt, hogy német adóhivatalnokokat toboroztak önkéntes adótanácsadói misszióba Görögországba, hogy javítsák a súlyosan eladósodott ország adóbeszedésének hatékonyságát.
<https://www.reuters.com/article/business/german-tax-collectors-volunteer-for-duty-in-greece-idUSTRE8100F1/>.

A hagyományos életmódot és a viszonylag alacsony munkabérszintet megőrző, agrárgazdaság⁵ nem támogatta az ipari fejlődést megfelelő vásárlóerővel, kereslettel és munkaerő-kínálattal. Az 1848-as magyarországi reformok elválasztották a földbirtokosokat a parasztságtól, és a nagybirtokos mezőgazdaságnak kedvező föld- és munkaerőpiacokat segítették (Niederhauser, 1998). A nagybirtokos mezőgazdaság jelentősen növelte a munkatermelékenységet, a teljes tényezőtermelékenységet azonban nem (Kopsidis és Schultze, 2021). Ez azt jelenti, hogy a mezőgazdasági növekedés nagyrészt extenzív volt, ami komoly tőkebefektetéseket jelentett a foglalkoztatás azonos szintje mellett. Sokkal kevésbé volt fontos a technológia vagy különösen a szervezeti változás, a humán tőke fejlődése. Így a 19. század végének agrárboomja jelentős gazdasági növekedést eredményezett, de megmerevítette a gazdaság szerkezetét. Kopsidis és Schultze szerint az agrárfoglalkoztatás aránya nem sokat változott Magyarországon 1848 és 1913 között (49,5 % vs. 48 %). Romániában és Oroszországban ugyanez az arány 65 %-ról 42 %-ra, illetve 51 %-ra csökkent (ibid. 50. o.), ami még mindig sokkal magasabb arányt jelentett, mint Nyugat-Európában, akár a 100 évvel korábbi ipari forradalom kezdetéhez mérten is.

Ami a világgazdasági kapcsolatokat illeti, az KKE is részt vett a nemzetközi munkamegosztásban, bár alárendelve a három birodalmi hegemon hatalom nemzetgazdaságának. Magyarországon 1754-ben kettős vámrendszert vezettek be, amely 1850-ig volt érvényben. A Magyar Királyságból származó ipari termékeket az osztrák részre való belépéskor a belső határon adóztatták. Az Ausztriából származó élelmiszereket ugyanígy megadóztatták, amikor Magyarországra exportálták őket. A 19. század második felére a korabeli első globalizációs hullámában liberalizálták a kereskedelmet (a korábban folytatott merkantilista politika helyett). A kereskedelmi nyitottság világszerte nőtt. Az 1. táblázat adatai azt mutatják, hogy a kis országok, valamint a fejlettebb, diverzifikált gazdasági szerkezetű országok nyitottabbak voltak, ahogyan ma is azok, és mélyebben integrálódtak a nemzetközi munkamegosztás rendszerébe.

1. táblázat. Kereskedelmi nyitottság (export+import a GDP %-ában) 1880-1913

	1880	1890	1900	1913
Ausztria-Magyarország	25,5	25,2	26,8	24,1
Bulgária	16,6	20,0	11,7	16,7
Románia	29,5	37,5	23,4	35,9
Szerbia	40,6	32,2	35,1	32,5
Oszmán Birodalom	20,6	n.a.	n.a.	28,7
Olaszország	18,3	15,9	19,0	23,9
Spanyolország	14,8	18,8	22,6	22,3
Franciaország	33,5	28,2	26,8	30,8
Németország	32,1	30,1	30,5	37,2

Forrás: Nafziger és Morys (2021), 104. oldal.

⁵ Már az is fontos vívmány volt, hogy az agrármunka a 19. század második felében bér munka alapra helyeződött, és így a mezőgazdaságot kapitalista üzleti modellé tette.

A függőség szempontjából a földrajzi koncentráció mértéke még árulkodóbb. A 2. táblázat mutatja a vonatkozó adatokat. Mint látható, a három nagy európai gazdaság döntő szerepet játszott az összes KKE-ország kereskedelmében. A kereskedelem esetenként a regionális hatalmakra, Ausztria-Magyarországra és az Oszmán Birodalomra koncentrálódott. Amit látunk, az jelentős koncentráció, azonban a domináns importőrök 1890 és 1913 között változtak. A változások okait ebben a tanulmányban nem tudjuk feltárni, de valószínűleg a kormányzati politika változásaira vezethető ez vissza. Ez a kereskedelmi minták és a külpolitikai orientáció közötti kölcsönhatást jelenti.

2. táblázat. Az ECE-országok kereskedelmi részesedése 1890 és 1913 (%)

	Ausztria-Magyarország		Bulgária		Románia		Oroszország		Szerbia	
	1890	1913	1890	1910	1890	1911	1890	1913	1890	1910
Ausztria-Magyarország	n.a.	n.a.	17,0	18,1	9,6	15,8	4,3	3,5	74,2	18,7
Franciaország	5,2	3,1	14,2	8,0	8,9	6,7	6,0	5,5	0,7	2,6
Németország	56,2	39,1	3,4	15,8	19,1	17,2	26,3	38,2	4,4	31,1
UK	11,2	7,9	22,0	12,4	40,5	11,2	26,7	15,2	6,1	7,2
Oszmán Birodalom	7,7	6,3	26,3	21,3	3,0	2,7	2,2	1,9	5,2	16,1

Forrás: Nafziger és Morys (2021), 105-6. o.

A függőség szempontjából a nyugati tőkebefektetések különös figyelmet érdemelnek. A KKE-országok politikai és gazdasági intézményeinek lassú, de folyamatos modernizációja feloldotta a külföldi hitelfelvétel legfontosabb akadályait. A 19. század második felében az "első globalizációs hullám" megkezdte a régió fejlődő pénzügyi piacainak integrálását a világ gazdaságba. A fő ügyfelek természetesen a kormányok voltak, amelyek komoly erőfeszítéseket tettek hitelképességük javítására. Az egyik ilyen intézkedés volt az aranystandard általános bevezetése a monetáris politikában, amely fölött hatékonyan működő központi bankok álltak. Ezzel párhuzamosan az akkori bluechip beruházások, a vasútépítések is bővültek a térségben, amit nagyrészt külföldi tőkéből finanszíroztak. A külföldi befektetők vállalati részvényeket is vásároltak, és a helyi tőzsdén fektettek be. Úgy tűnt, hogy a különböző tényezőárrakkal rendelkező országok közötti klasszikus tényezőmozgások logikája működött. Igaz, a külföldi befektetések számára felárat kellett fizetniük az KKE-országok a még mindig átlagon felüli gazdasági és politikai kockázatok miatt (ahogy ez ma is van).

A tőkekapcsolatok kiépítése a KKE-gazdaságok feletti külföldi ellenőrzés növelését jelentette. A hitelezők szokás szerint beleszólhatnak az adósok politikájába és eszközeik felhasználásába. Ha az adós az állam, akkor ez az állami döntések és politikák befolyásolását jelenti. De nemcsak az államadósság, hanem a közvetlen befektetések is növelhetik a gazdasági és politikai függőséget. Az oroszországi francia ipari beruházások például nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a krími háború után az ország politikája egyre inkább francia orientációjú lett. A Balkánon inkább a német és osztrák közvetlen befektetések fokozták az országok politikai függését, különösen Törökországban. A KKE-beruházások jelentős részét tették ki Franciaország (35,5 %) és Németország (27,7 %) összes külföldi beruházásának. A brit befektetések mérsékeltek maradtak (Clemens és Williamson, 2004). A másik oldalról nézve az ECE-országok jelentős eladósodottságát látjuk. Oroszországban, Ausztria-Magyarországon és Romániában az adósság GDP-hez viszonyított aránya esetenként elérte a 70 %-ot. Mindazonáltal

ezekben az országokban soha nem voltak adósságtörlesztési problémák, annak ellenére, hogy a kormányok adóbevételei sokkal alacsonyabbak voltak, mint manapság. Bulgária, Szerbia és az Oszmán Birodalom ezzel szemben sok adósságot halmozott fel, és az 1880-as és 1890-es években elvesztette az adósság halmozódása feletti kontrollt. Kénytelenek voltak külföldi pénzügyi felügyeletet vállalni, hogy visszanyerjék a nemzetközi tőkepiacokhoz való hozzáférésüket (Tuncer, 2015).

3. A két világháború közötti évek

A KKE-országokat mind súlyosan érintette az I. világháború, és területük nagy része ismét csatatérre vált (Lengyelországban, Szerbiában és Romániában). A három történelmi birodalmi központ felbomlott, új határokat hoztak létre az újonnan létrejött államok között. A háborús trauma a súlyos éhínséggel, alultápláltsággal, a hatalmas emberi veszteségekkel párosulva a gazdasági kapacitások, az életszínvonal súlyos visszaesését és hatalmas makrogazdasági, fiskális és monetáris egyensúlytalanságokat eredményezett. A helyzet a vesztes országokban volt a rosszabb. Ausztriának és Magyarországnak úgy kellett saját veszteségeit helyreállítani, hogy közben a győztesek számára rendelt kártérítéseket is fizetni kellett, miközben területeik csökkentek, nemzeti vagyonukat megtizedelték a győztesek (az elkobzott, repatriált tárgyi eszközök révén). Érdekes módon, ahogy Morys (2021) megállapítja, a győztesek sem jártak sokkal jobban. Az újonnan megszerzett területeik és vagyonuk megfelelő integrálása őket is terhelte, és természetesen súlyos emberi veszteségeket és háborús károkat is elszenvedtek a háború során (különösen Lengyelország).

Következésképpen a KKE-országok mindegyike gazdasági visszaesést szenvedett el, és csak évekkel a háború befejezése után tudott visszatérni a háború előtti termelési szintre. A gazdasági konszolidáció erős kormányzati intézkedéseket igényelt, így minden országban nőtt a költségvetési hiány. Ezenkívül új tőkére volt szükségük az újjáépítés finanszírozásához, ezért mindegyikük jelentős külföldi adósságot halmozott fel. A kialakuló új függőségi modell új eleme volt a multilaterális intézmények (a Népszövetség) megjelenése. A Népszövetség 1920 őszi brüsszeli konferenciáján intézkedésekre szólítottak fel a költségvetési hiányok inflációs finanszírozásának megállítása érdekében. A konferencia javasolta a nemzeti költségvetések kiegyensúlyozását, az infláció csökkentését az aranystandard rendszerhez való visszatérés érdekében, valamint a központi bankok függetlenségének megerősítését a rögzített árfolyamok fenntartása érdekében. Elfogadtak egy nyilatkozatot is, amely az áruk akadálytalan szabad áramlására szólított fel. Mint Marcus (et al. 2021) beszámol róla: az irányelveket a tőkeszegény KKE-országokban mindenki másnál jobban alkalmazták, hogy "cserébe" segítsék őket a külföldi tőkepiacokon történő hitelkibocsátásban. A valutastabilizációt először Ausztriában (1922), majd Csehszlovákiában (1923), Magyarországon (1924), Lengyelországban (1926) végül Romániában (1927) is sikerült elérni.

A brüsszeli elvek elfogadása - kiegyensúlyozott költségvetés, független központi bank és árfolyam-stabilitás – a KKE-országokban növelte a külföldi hitelfelvételt. A külföldi hitelezők és befektetők a kiegyensúlyozott költségvetést és a stabil árfolyamokat részesítették előnyben az országok hitelképességének megítélésénél. Ennek következtében nagy mennyiségű tőke áramlott a régióba, főként az USA-ból és az Egyesült Királyságból, de Franciaországból is. Ausztria és Magyarország voltak a legnagyobb hitelfelvevők, de az egy főre jutó hitelfelvétel a balkáni országokban is magas volt. Az adósságszolgálati igények jelentősek voltak az országok devizahozzáférési lehetőségeihez képest is (alacsony szintű export). Ez különösen problematikusnak bizonyult, amikor az 1929-33-as világgazdasági válság idején a mezőgazdasági nyersanyagárak összeomlottak. A válság miatt 1929-ben a tőkepiacok kiszáradtak, ami az új hitelfelvevételek révén történő adósságszolgálatot is megnehezítette.

A két világháború közötti időszakot a gazdasági nacionalizmus erősödése jellemezte. Ez a háborús konfliktus és még inkább a megalázó békeszerződések szükségszerű következménye volt. Az európai nemzetek közötti ellenségeskedés nem szűnt meg, hanem fokozódott. Magyarország gazdasági és katonai blokádja például eltorzította a korábbi gazdasági munkamegosztási kapcsolatokat, és arra kényszerítette Magyarországot, hogy újjászervezze a gazdasági szerkezetet és a kereskedelmi kapcsolatokat is. Minden ország erőteljes protekcionista intézkedéseket alkalmazott: magas vámokat, amelyek alkalmazása eleve visszatartja a jólétet és a gazdasági fejlődést. Számos KKE-ország (Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia) jelentős importhelyettesítő iparosítási programokat indított. Magyarország például jelentős új kapacitásokat épített ki az élelmiszerfeldolgozás, a textilipar és a gépgyártás területén. Később, amikor a bledi egyezmény (1938) ⁶ lehetővé tette, erőteljes fegyverkezési programok is indultak, amelyek célja magyar hadiipar felzárkóztatása volt a szomszédos országok hadiiparához amely a két világháború közötti időszakban zavartalanul fejlődött. A befelé forduló iparosítás más KKE-országokat is jellemezte. Morys (2021) arra a következtetésre jutott, hogy a kedvezőtlen világgazdasági környezet ellenére a térség jelentős strukturális változást és iparosodást hajtott végre (Bulgária és Jugoszlávia kivételével). Sőt, az országok valamelyest csökkenteni tudták a mag-Európához viszonyított fejlettségbeli lemaradásukat. Ez részben a nagy gazdasági világválság következménye volt, amely az iparosodott országokat jobban sújtotta, mint az agrárországokat.

3. táblázat. Kereskedelmi nyitottság (export+import a GDP %-ában, 1920-1938)

	1922	1925	1927	1930	1935	1937
Bulgária	22	26	23	21	16	20
Csehszlovákia	n.a.	n.a.	60	47	27	38
Magyarország	n.a.	28	32	30	17	19
Lengyelország	n.a.	n.a.	22	21	16	19
Románia	24	25	28	17	17	20
Jugoszlávia	25	26	25	28	22	25

Forrás: (Eloranta et al. 2021) 227.p.

A 3. táblázat az KKE-országok kereskedelmi nyitottsági statisztikáit tartalmazza a két világháború közötti időszakra vonatkozóan. Az adatokból világosan látszik, hogy az első globalizációs korszak véget ért. Az 1. táblázat háború előtti adataihoz képest a GDP-hez viszonyítva lényegesen alacsonyabb kereskedelmi szintet látunk. Az KKE-országok lassan konszolidálódtak a háborús sokkból. Hiányzott a kereskedelem fejlesztéséhez szükséges deviza. A korábbiakhoz képest a kereskedelem állami irányításúvá vált. A nagy gazdasági világválság éveiben a kereskedelmet klíring rendszerben bonyolították le, hogy a szűkös devizát megtakarítsák. A válság a viszonylag alacsony kereskedelmi volumeneket még inkább visszavetette. Az importhelyettesítés sok országban nemcsak biztonsági okokból indult meg, hanem azért is, mert szükségessé vált azoknak a termékeknek a biztosítása, amelyeket egyszerűen nem lehetett importálni. A széles körű protekcionizmus tehát nem mindig tudatos gazdaságpolitikaként, hanem inkább a gazdasági kényszerként jelentkezett. Eloranta (2021) kimutatta, hogy az egész időszakban Németország volt a legfontosabb kereskedelmi partner a teljes

⁶ A bledi egyezmény feloldotta a trianoni békeszerződés által Magyarországra rótt korlátozások egy részét. A megállapodás Magyarország és az ún. kisantant: Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia között jött létre, és elismerte Magyarország egyenlő fegyverkezési jogát.

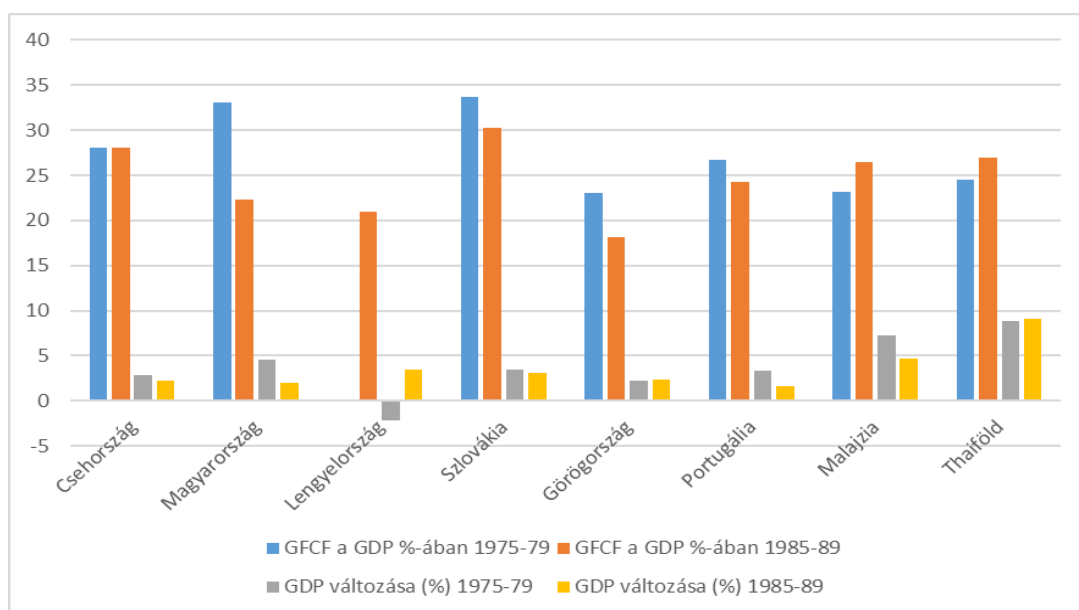
KKE-kereskedelem 22-24%-ával. A különböző más mag-európai országok együttesen 27-35 %-kal részesedtek. A KKE-országok közötti regionális kereskedelem 21 %-ról mindössze 9 %-ra csökkent. A tengerentúli kereskedelem szintén nőtt, 18 %-ról 27 %-ra (ibid. 229. o.).

4. A “szocialista” évek

A második világháborút követően Magyarország és a visegrádi országok a Szovjetunió befolyási övezetébe kerültek, ami a szocialista gazdasági és politikai rendszer bevezetését jelentette. A központi tervgazdaság kényszerű átvétele Magyarországon is, akárcsak a többi keleti blokkbeli országban, mélyreható strukturális változásokhoz vezetett. Az ipar államosítása, a mezőgazdaság kollektivizálása és a gazdasági tevékenységek feletti kiterjedt állami ellenőrzés, az állami tulajdon meghatározó volta a gazdaságban, a piaci mechanizmusok megszüntetése olyan fejlődési modellt hozott létre, amely nagymértékben függött a szovjet irányelvektől és a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (COMECON) keretében kialakított kereskedelmi kapcsolatoktól. A politikai függőség egyértelmű volt, elég itt Romsics (2024) szavait idéznünk: „Mivel a szovjet hadsereg 1945 és 1990 között állomásozott Magyarországon, nem túlzás azt mondani, hogy megszállt ország voltunk, amelyet végső soron Moszkva irányított.” Harrison (2017, p. 202) szerint „A határokon túl a szovjet vezetők felforgatták a szomszédos államokat, és végül a legtöbbjükre kommunista rezsimeket kényszerítettek. többször is megszállták őket a „forradalom vívmányainak védelme” érdekében.”

A bevezetett tervgazdasági rendszer sajátosságait, működési mechanizmusait sokan és részletesen dokumentálták (pl. Kornai, 2011). Berend (1974) részletesen mutatta be azokat a strukturális egyensúlytalanságokat (például nehézipar-központúság, külkereskedelmi függőség), amelyek a későbbi válságokat előidézték. Hatékonysági problémái korán jelentkeztek, a legújabb kutatások (Vonyó, 2017) szerint az ötvenes évek gyors növekedése egyrészt a világháború utáni helyreállítási periódushoz, másrészt a nők fokozott munkába állásához köthető, és nem a hatékonyság növekedéséhez. A hatékonysági problémákat a későbbi időszakokban a következő ábrával (1. ábra) igyekszünk illusztrálni (és lásd a 8. lábjegyzetet az adatproblémákról).

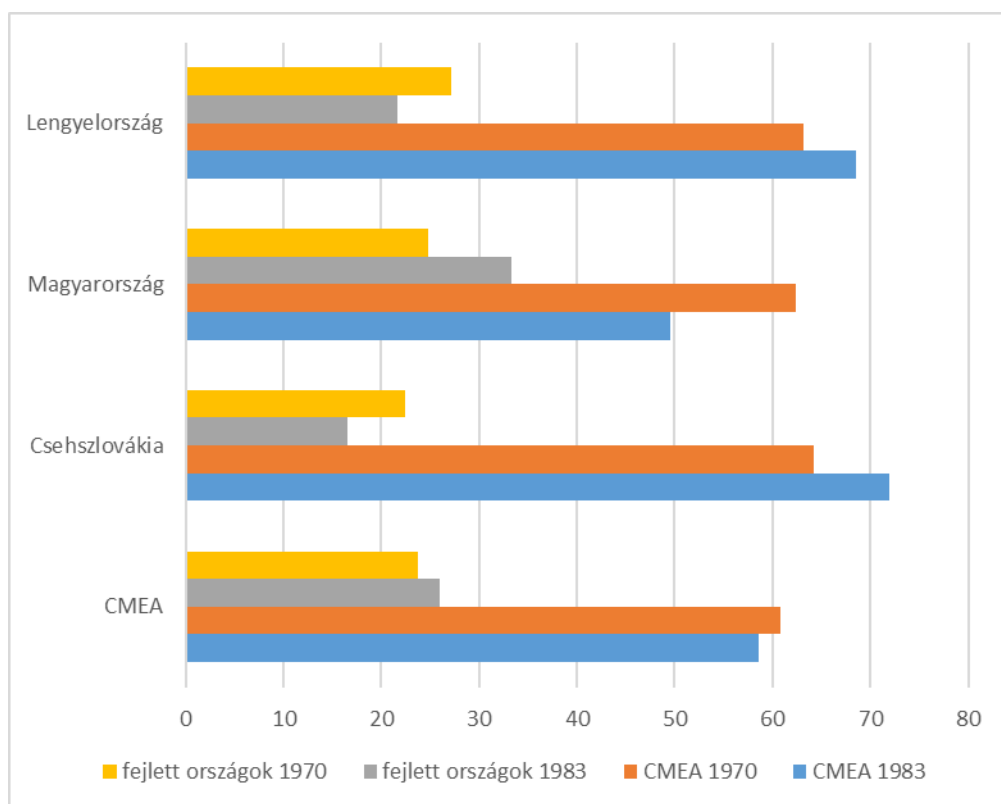
1. ábra Gazdasági növekedés és beruházások a Visegrádi országokban és néhány kevésbé fejlett piacgazdaságban, 1975-79 és 1985-89 (%)

Forrás: Williams et al., 2003 alapján saját szerkesztés

Témánk szempontjából a gazdasági függőség kérdése fontos. Magyarország és szomszédjai kvázi gyarmati státuszát a Szovjetuniótól való gazdasági függőség erősítette. Alapvetően a szocialista országok önellátásra rendezkedtek be, a külkereskedelem szerepe másodlagos volt, így az export/GDP nyitottság-mutató alacsony, 20-30 %-os volt a vizsgált országokban. A KGST-n belüli külkereskedelem alapvetően egy aszimmetrikus csereviszonyra épült, amelynek középpontjában a Szovjetunió és a többi szocialista ország közötti árucserre állt, melynek keretében a Szovjetunió a KGST-országok számára nagyrészt nyersanyagokat és energiahordozókat szállított, míg a KGST-országok feldolgozott termékekkel látták el a többi tagországot és a Szovjetuniót (Szamuely és Csaba, 1998). Az árak és árfolyamok virtuális jellege, a piaci mechanizmusok hiánya miatt módszertanilag problematikus a korszak külkereskedelmének elemzése. A külkereskedelem azonban minden tagország esetében többnyire a KGST-n belül zajlott és a Szovjetunióval folytatott külkereskedelem meghatározó jelentőségű (Richter, 1987). A kelet-európai országok számára a szovjet nyersanyagok stabil, de kötött forrást jelentettek, miközben ipari exportjuknak gyakran nem volt versenyképes alternatív piaca. A rendszer a Szovjetuniótól való függést erősítette, és hozzájárult a kelet-európai gazdaságok torzulásához, például a nehézipar túlzott fejlesztéséhez. Ez az aszimmetrikus kapcsolat technológiai stagnálást és hatékonysági hiányosságokat eredményezett, gátolva a hosszú távú autonóm fejlődést. A kereskedelem korlátozott diverzifikációja és a szocialista blokkon kívüli globális piacokhoz való korlátozott hozzáférés tovább súlyosbította a gazdasági sebezhetőséget. A KGST-kapcsolat a vizsgált országokban domináns maradt a rendszerváltásig. (2. ábra)

2. ábra A Visegrádi országok külkereskedelmének megoszlása a KGST-országok és a fejlett országok között (%), 1970 és 1983

Forrás: Bogomolov, 1986 alapján saját szerkesztés

A Visegrádi országok közötti különbségek voltak mind a politikai, és valamennyire gazdasági függőség tekintetében is. Magyarország politikai pályája a szocialista blokkon belül különálló volt, különösen az

1956-os magyar felkelés után, amelyet a szovjet hadsereg ugyan vérbe fojtott, azonban a hetvenes évekre viszonylag mérsékelt kormányzáshoz vezetett Kádár János alatt. A rezsim hatalmának megszilárdítása a külföldi eladósodásból finanszírozott életszínvonal-emeléssel és gazdasági liberalizációs törekvésekkel járt együtt. Az 1968-as reformok célja a hatékonyság növelése volt azért, hogy a szocialista kereteken belül engedélyeztek némi magánvállalkozást és piaci elveket. Míg a hetvenes években még Magyarország magasabb gazdasági növekedést mutatott fel, mint a másik két ország, addig a nyolcvanas években ez már nem volt így (1. ábra). Ezek felemás eredményei segítettek megérteni, hogy a szocialista gazdaságokat még a leggondosabb reformokkal sem lehet javítani. Ezzel szemben Lengyelországban ismétlődő zavargások voltak, amelyek az 1980-as években a Szolidaritás mozgalom felemelkedésében csúcsosodtak ki, míg Csehszlovákiában az 1968-as prágai tavasz politikai liberalizációval próbálkozott, de a szovjet beavatkozás hasonlóan a magyar forradalomhoz, leverte azt. Csehszlovákia részeként Szlovákiában a gazdasági fejlődés a cseh dominanciájú iparágak felé tolódott, ami megerősítette az országon belüli regionális egyenlőtlenségeket.

A Visegrádi országok, és köztük Magyarország 1945 és 1990 közötti történelmi fejlődési pályája a külső függőségek és a belső alkalmazkodás összetett kölcsönhatását mutatja. A Szovjetunióval fennálló kvázi gyarmati gazdasági kapcsolat korlátozta a független fejlődést, míg Magyarország viszonylag rugalmas, piaci elemekkel tarkított szocialista megközelítése egyedülálló, de végül fenntarthatatlan és erősen eladósodott gazdasági modellt biztosított. A globális és regionális változások 1989-90-re a szocialista rendszerek összeomlásában csúcsosodtak ki, ami a piacgazdaságok és a nyugati intézményekbe való integráció felé való átmenetet jelentette. Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy a „szocialista örökség”, különösen Magyarország esetében, nagymértékben befolyásolta a választott piacgazdasági átmenetet. Benczes (2016) szavaival „Kádár reformista „gulyáskommunizmusa” - a relatív fogyasztói jóléttel, a kisléptékű magánszektorral és a „hűtőszekrény tele tartása” érdekében kötött kompromisszumokkal - olyan útfüggő elvárásokat (pl. egy már létező jóléti állam és a reformok okozta szenvedés/elszegényedés elutasítása) hozott létre, amelyek nagymértékben alakították Magyarország 1990 utáni átmenetét.

5. Új függőségek a rendszerváltás után

A közép-kelet-európai régió rendszerváltása a 20. század végének egyik legjelentősebb gazdasági és politikai fordulópontja volt. A szocialista tervgazdaságok megszűnése és a piacgazdasági rendszerre való áttérés mélyreható változásokat hozott a Visegrádi Négyek (Csehország, Magyarország, Lengyelország és Szlovákia) gazdasági struktúrájában. A korábbi szovjet orientáció helyét a nyugati integráció vette át, amely új típusú gazdasági függőségeket eredményezett. A piacgazdasági átállás jelentős elemei voltak az állami vállalatok privatizációja, a külkereskedelem liberalizációja, az állami támogatások csökkentése és a piaci alapú verseny erősödése. A folyamat jelentős gazdasági visszaesést okozott az 1990-es évek elején mind a négy országban, mivel a régi piacok összeomlottak, miközben az új piaci struktúrák még nem voltak kialakulva.

A külkereskedelmi reorientáció gyorsan ment végbe, és egyrészt a „túlméretezett” KGST-n belüli forgalom gyors csökkenését, másrészt a nyugat-európai országokkal folytatott kereskedelem gyors növekedését jelentette (részletesen lásd: Cooper és Gács szerk., 1997). A vizsgált országok külkereskedelme és nyitottsága gyorsan nőtt, főleg a kisebb Visegrádi országokban, és már jóval az EU-belépés előtt a nyugat-európai országok lettek meghatározó partnereik. A külkereskedelem gyors növekedésében fontos szerepet játszott a Visegrádi országok egyre erőteljesebb integrációja a globális – azon belül is elsősorban európai – értékláncokba (Éltető, 2014). 2013-ra mind az exportban, mind az importban bőven 70 % fölé nőtt mind a négy Visegrádi országban az EU részesedése (Éltető, 2014), és

70 % fölött is maradt az azt követő időszakban⁷. Mindegyik Visegrádi országban a vezető külkereskedelmi partner Németország.

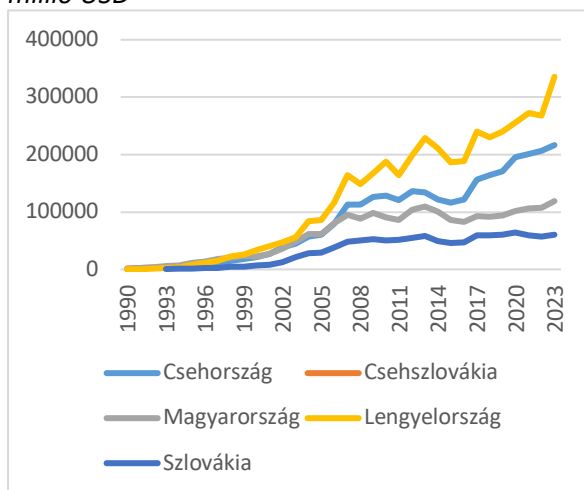
4. táblázat Németország részesedése a Visegrádi országok exportjából és importjából, 2023 (%)

	export	import
Csehország	28,7	21,8
Magyarország	24,9	22,7
Lengyelország	24,8	22,0
Szlovákia	20,0	16,0

Forrás: oec.world alapján

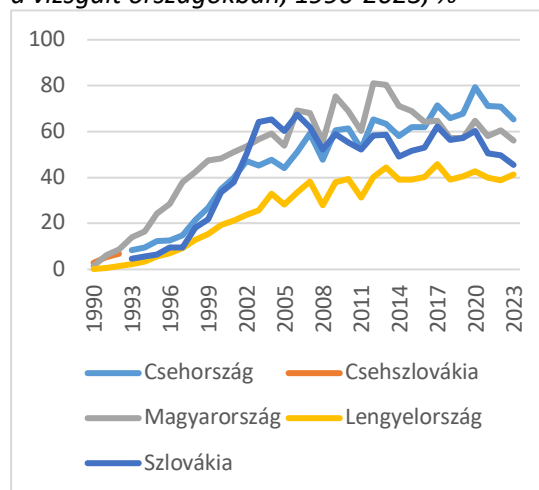
A külföldi közvetlentőke-befektetések (FDI) döntő szerepet játszottak az átalakulási folyamatban, a piacgazdaságra való áttérésben (Walkenhorst, 2004). A multinacionális vállalatok megjelentek a régióban, kihasználva az alacsony bérköltségeket, az erős ipari hagyományok és szakképzettség jelenlétét, a különféle kedvezményeket és a közvetlen EU-piaci hozzáférést. Ugyanakkor a hosszú tervgazdasági múlt, a piacgazdasági tapasztalat hiánya és a nyugatihoz képest elmaradott technológiai színvonal a befektetők felé kockázatként jelentkezett. Az elemzett országokban 1990 után, ugyan eltérő induló évvel, de jelentősen megnőtt az FDI beáramlása. (3. ábra) A közvetlen külföldi tőkebefektetéseket elsősorban a tőke, a piaci, vezetői és menedzsment tudás és a modern technológia forrásának tekintették (Javorcik, 2004). A gyors FDI-beáramlás következtében, más fejlett és kevésbé fejlett országokkal összehasonlítva is kiemelkedően magas lett az FD/GDP-mutató a vizsgált országokban a pénzügyi válság időszakára, majd inkább stagnálás, csökkenés (Magyarország) jellemezte. (4. ábra) Ugyanakkor fontos megemlítenünk a számbavételi problémákat, amelyek árnyalják ezt a képet. A régiós „FDI-bajnok” Csehország esetében az FDI-állomány mintegy negyede valójában körbejáró, végső soron cseh tulajdonban lévő befektetés. Lengyelország esetében kb. az állomány egyhatoda ilyen⁸ (Sass és Fertő, 2025). Így korrigálva a 4. ábra mutatóit, valójában még mindig Magyarországon a legmagasabb az FDI-állomány a GDP-hez viszonyítva.

3. ábra FDI-állomány folyó áron, 1990-2023, millió USD

Forrás: UNCTADSTAT

4. ábra Az FDI-állomány/GDP mutató alakulása a vizsgált országokban, 1990-2023, %

Forrás: UNCTADSTAT

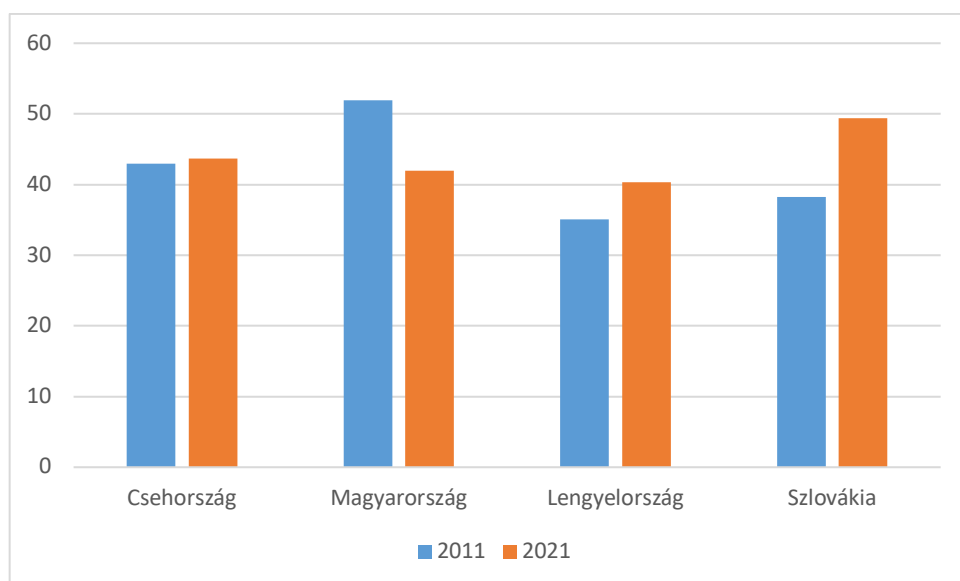
Az FDI-állomány/ GDP mutatónál még pontosabban mutatja a külföldi cégek fontosságát az adott gazdaságban a FATS (foreign affiliates statistics) mutató, ami a külföldi ellenőrzés alatt álló vállalatok

⁷ https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Intra-EU_trade_in_goods_-_main_features

⁸ Magyarországon ez az arány elenyésző, Szlovákiára pedig nincs adatunk.

különbféle indexeit tartalmazza.⁹ Ezek közül – természetesen nem közvetlenül összehasonlítható módon, de a külföldi függőség nagyságrendjének jelzése szempontjából értékelhetően – a hozzáadott értékből való részesedést mutatjuk. (Egyébként uniós összehasonlításban az összes elemzett ország azok közé tartozik, amelyekben a külföldi irányítású vállalkozások aránya a hozzáadott értékben és a foglalkoztatásban is igen magas, mindkettő az uniós átlag felett van (Sass, 2024).) Érdemes a FATS-adatoknál az eltérő időbeli mozgásokat is figyelni: Csehország esetében nagyjából változatlan, Lengyelországban valamelyest, Szlovákiában jelentősen nőtt 2011 és 2021¹⁰ között, míg Magyarország esetében jelentősen csökkent. Az ágazati különbségek azonban jelentősek, és a legjövödelmezőbb iparágak és vállalatok főként külföldi kézben vannak. Bár a helyi tulajdonú vagy irányítású multinacionális vállalatok száma idővel nőtt, azok még mindig nincsenek sokan (Jaklič és Sass, 2024).

5.ábra. A külföldi ellenőrzésű vállalatok részesedése a hozzáadott értékből a vizsgált országokban, 2011 és 2021, %

Forrás: Eurostat

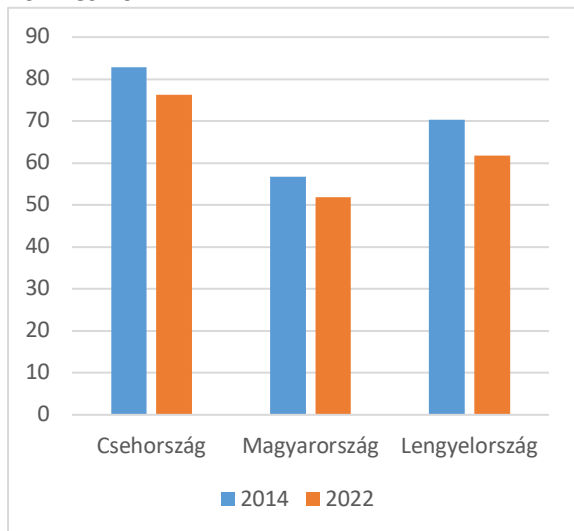
Az EU-csatlakozás előtti és közvetlenül a csatlakozás utáni időszakban a legtöbb külföldi közvetlen tőkebefektetés az elemzett országokban elsősorban az EU nyugati tagországaiból származott, ami azt jelzi, hogy az integrációs folyamat először az integráción belüli (leendő) befektetési áramlásokat növelte (Gelbuda, et al., 2008, Baldwin et al., 1997). Ezen belül is dominált a német tőke, amelyet az USA-tőke követett, majd a többi európai uniós ország következett a sorban. Mára ez némiképp átalakult, ugyan az uniós befektetések dominanciája még mindig fennáll, de bizonyos mértékben csökkent az elemzett országokban, a legnagyobb visszaesést és az uniós közvetlen külföldi tőkebefektetések legalacsonyabb és csökkenő arányát Magyarország mutatta ebben a tekintetben. Bár részesedése csökkenő, de Németország mindegyik országban változatlanul a vezető befektető. (6. és 7. ábra) Magyarország esetében – a másik két országgal ellentétben – az ázsiai tőke előretörése figyelhető meg: az MNB végső befektető szerinti adatai alapján 2022 végén a dél-koreai, japán és kínai FDI együttes részesedése meghaladta a 16 %-ot, és az utóbbi évek tendenciáit és nagybefektetéseit

⁹ Az FDI esetében a 10%-osnál magasabb külföldi részesedéssel bíró vállalatok adatai szerepelnek, a FATS-ban az 50%-nál magasabb külföldi tulajdonnal rendelkezőké. A FATS adatok azonban nem érhetőek el a befektetett tőkére vonatkozóan a vizsgált országok esetében. Ugyanakkor a FATS adatokat a végső befektető nemzetisége alapján állítják össze, tehát a körbejáró-befektetés-probléma itt nem jelentkezik.

¹⁰ 2011 az első év, 2021 pedig az utolsó, amelyre jelenleg az Eurostat FATS-adatai elérhetőek.

figyelembe véve lehetséges, hogy mára már a három ázsiai ország súlya együttesen jelentősen több, mint Németorszáé.

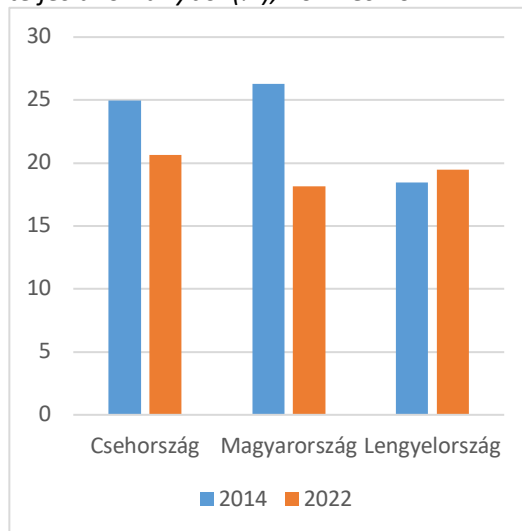
6. ábra. Az EU-ból származó közvetlentőke-befektetések részesedése a teljes állományból (%), 2014 és 2022

Forrás: OECD és Magyar Nemzeti Bank

Megjegyzés: a végső ellenőrző tulajdonos állampolgársága alapján.

7. ábra. A Németországból származó közvetlentőke-befektetések részesedése a teljes állományból (%), 2014 és 2022

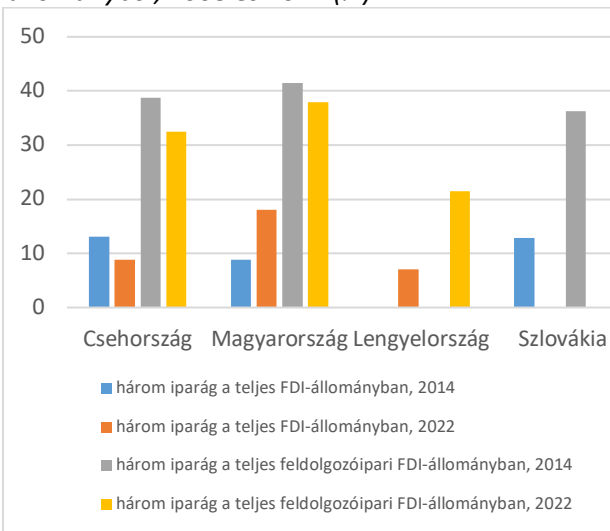

Forrás: OECD

Megjegyzés: a végső ellenőrző tulajdonos állampolgársága alapján.

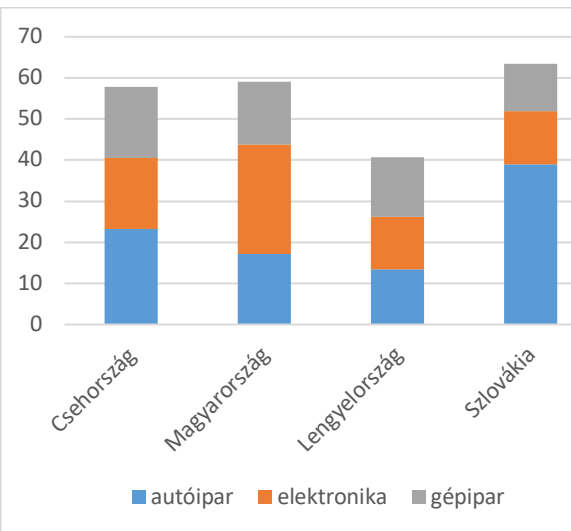
A külkereskedelem és a közvetlentőke-befektetések „függései” nem választhatóak el egymástól: jelentős átfedés van közöttük, a Visegrádi országok kiemelkedően magas, globális értékláncokban való részvétele kapcsán. Ezek a legfontosabb ”FDI-fogadó” és exportáló ágazatok. (9. és 10. ábra)

9. ábra Az autóipar, elektronika és gépipar részesedése a teljes és a feldolgozóipari FDI-állományból, 2008 és 2022 (%)

Forrás: Eurostat és oec.world

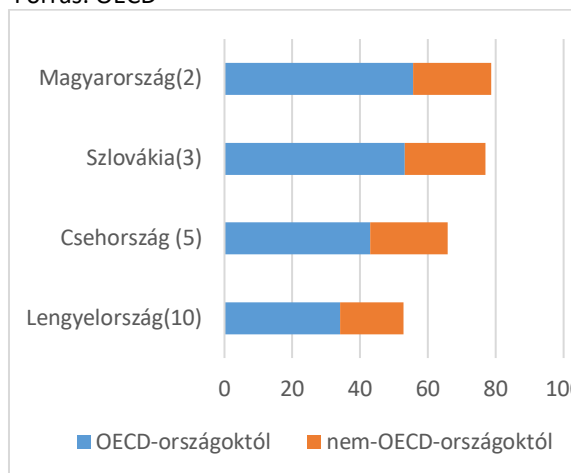
10. ábra Az autóipar, elektronika és gépipar részesedése az exportból, 2023 (%)

Kiemelkedően magas OECD-összehasonlításban nemcsak az export, hanem a teljes termelés importfüggősége. (10. és 11. ábra)

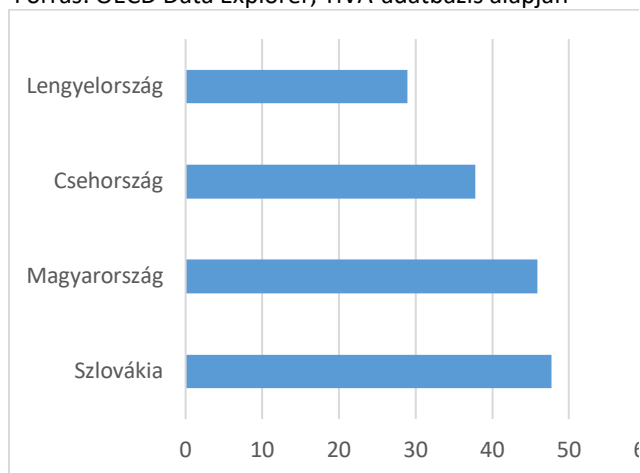
10. ábra A Visegrádi országok külföldi inputfüggősége, 2020 (a bruttó kibocsátás %-os aránya)

Forrás: OECD

11. ábra A külföldi hozzáadott-érték a bruttó exportban a Visegrádi országokban, 2020 (%)

Forrás: OECD Data Explorer, TiVA-adatbázis alapján

Az ilyen erőteljes kitettség a feldolgozóipari¹¹ globális értékláncoknak mindenképpen egy új típusú függőséget jelent, főleg Magyarország és Szlovákia esetében. A globális értékláncokba való integrálódás esetében a feljebb lépés, a függőség csökkentése úgy lehetséges, ha egyrészt saját, globálisértéklánc-vezető multinacionális vállalatok jelennek meg (Csehország és Lengyelország; az új tagországok közül Észtország: platform-típus), másrészt, ha gondos gazdaságpolitikával elmozdulás történik a magasabb hozzáadott értékű tevékenységek felé, termék-, funkcionális vagy értéklánc-feljebb lépéssel. Egy harmadik lehetőség egy erősebb regionális együttműködés lehet, amely a fenti két lehetőség egyikét célozza, és régiós szinten növeli a hozzáadott értéket és lehetővé teszi az ebből származó nyereség régióon belül tartását. Egyébként nagy az esélye a függőségi viszonyba történő „beleragadásnak”.

6. Összefoglalás helyett: Melyik függés kedvezőbb a gazdasági növekedés szempontjából?

Történelmi áttekintésünk bemutatta, hogy a kelet-közép-európai országok (a Visegrádi országok) és Nyugat-Európa történelmi fejlődési útja eltér egymástól. Bemutattuk, hogy a vizsgált országok az elmúlt 500 évben a globális periféria-félperiféria részei voltak és maradtak, a felzárkózásra tett többszöri, általában sikertelen kísérlet ellenére. Gazdasági és politikai függésük egyértelmű, váltakozva hol a Nyugathoz, hol a Kelethez „tartoznak” (sőt, a török hódoltság alatt akár a globális Délnek való alárendeltség is jelen volt, legalábbis Magyarország egyes régiói esetében). A térség gazdasági és politikai függősége hosszú időszakokon keresztül fennállt, ami meghatározta a régió gazdasági növekedési lehetőségeit. A függőség formái változtak. A Habsburg Monarchia időszakában egy osztrák központú gazdasági rendszer dominált cseh, magyar és szlovák szempontból, Lengyelországon ekkor az Orosz, a Német és a Habsburg birodalom osztozott. A szovjet érában a KGST-n belüli kereskedelmi rendszerek alakították a gazdaságokat és azok mozgásterét. Az 1990-es évektől kezdve a nyugat-európai integráció és az Európai Unióhoz való csatlakozás lett meghatározó. Ennek központi elemei a külkereskedelmi és közvetlentőke-befektetési kapcsolatok voltak. A nyugat-európai, főként német vállalatok domináns szerepet töltek be a régió gazdasági szerkezetének átalakításában, miközben a globális értékláncokba való beágyazódás újfajta függőségeket alakított ki. Látjuk, hogy Kelet-Közép-Európa gazdasági és politikai viszonyai továbbra is a külső függőségek hálójában mozognak. A történelmi

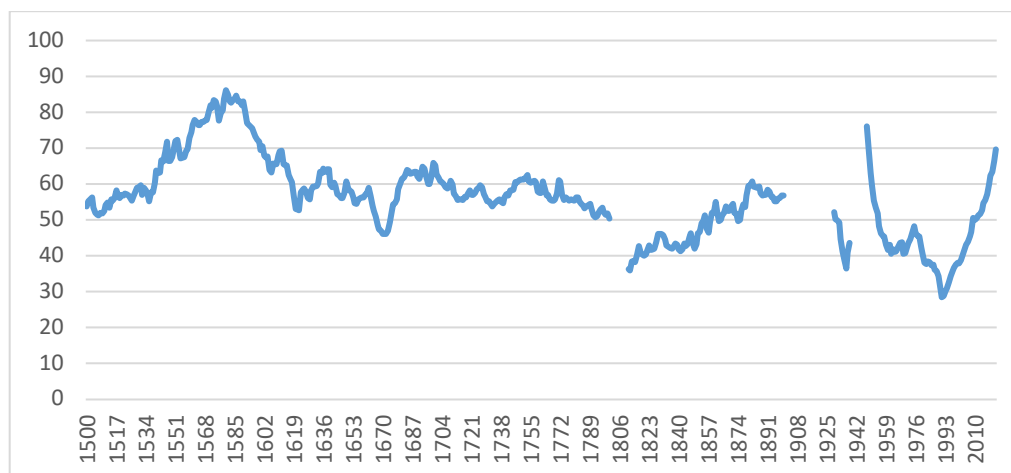
¹¹ A négy ország nemcsak a feldolgozóipari globális értékláncokba integrálódott erőteljesen, hanem egyes szolgáltató tevékenységekben (pl. üzleti szolgáltatások) is jelentős ez a beágyazottság.

perspektíva alapján megállapítható, hogy a függőség formája és mértéke változott ugyan, de maga a függőségi viszonyok fennmaradása állandó elemként van jelen a régió fejlődési mintázatában.

Jelen rövid fejezet célja, hogy megvizsgálja, milyen típusú függési modellek (nyugati, keleti vagy más típusú integráció) voltak kedvezőbbek a gazdasági növekedés szempontjából. A gazdasági növekedés legfontosabb mutatószámát, az egy főre eső GDP-t használjuk ennek mérésére, és azt hasonlítjuk egyes országok és régiók adataihoz. Ebben az ú.n. Maddison-adatbázis¹² legfrissebb elérhető adatait hívjuk segítségül.

Az „utolérés” vizsgálatához először - adathiányok okán, mivel a többi Visegrádi országra sokkal rövidebb adatsorok állnak rendelkezésre – csak Lengyelországot és Németországot hasonlítjuk össze hosszabb történelmi időtávon. (12. ábra) Az adatok alapján megfigyelhető, hogy Lengyelország (és így valószínűsíthetően más kelet-közép-európai országok) gazdasági teljesítménye Nyugat-Európához képest jelentős lemaradásban volt egészen az 1990-es évekig. Lengyelország esetében kivétel a Jagelló-dinasztia uralkodása, amely időszakban gyorsan közeledett az ország fejlettsége Németországhoz. Viszonylag gyors felívelést hozott a századforduló is, mint valószínűsíthetően a többi Visegrádi országban is, de az elért relatív szint sokkal alacsonyabb volt például a Jagelló-korszakhoz viszonyítva. A szocialista időszak adatai jelentős volatilitást mutatnak, ugyanakkor azokat fenntartásokkal kell kezelnünk, hiszen a növekedési adatok ugyan magasak voltak, de ez virtuális árakon és részben felesleges kapacitások létrehozásával (lásd pl. Jánossy Ferenc érvelését arról, miért problémásak a pusztán fizikai mutatókra alapozó számok és tervek¹³, illetve lásd a 4. fejezetet) történt.

12. ábra. Lengyelország egy főre eső GDP-je Németország egy főre eső GDP-je %-ában, 1500-2022

Forrás: saját számítások a Maddison-projekt adatai alapján, 2011-es USD árakon

A négy Visegrádi országnak egy rövidebb időtávon történő vizsgálata¹⁴ is azt jelzi, hogy a nyugat-európai piacgazdaságokhoz, az Európai Unióhoz való tartozás sokkal kedvezőbb a gazdasági növekedés szempontjából, mint a megelőző korszakok, különösen Magyarország és Lengyelország esetében. (13. ábra) Az EU-integráció és a nyugati piacokhoz való hozzáférés döntő tényezőnek bizonyult a gazdasági

¹² <https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/?lang=en>

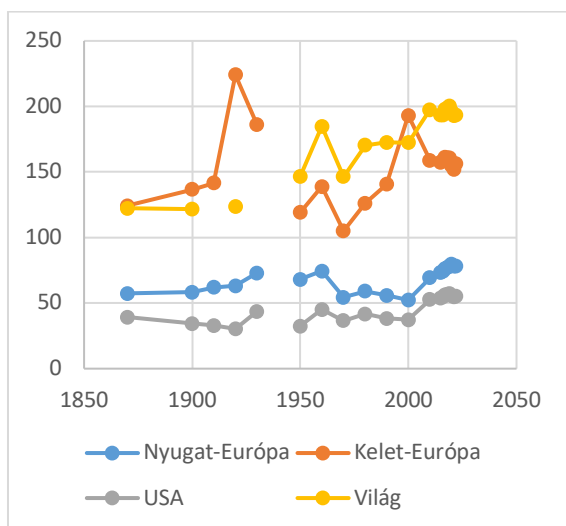
¹³ „... Tovább futunk azon az úton, hogy mindenből legyen több, amihez nagyon sok beruházás kellene ahelyett, hogy abban az irányban mennénk, hogy a határfokot növelnénk...A szemlélet, a – mondjuk – szépen felfelé menő vonalak, a mennyiségi, a volumenszemlélet uralkodik még mindig...” A Petőfi kör vitái.. (é.n.) 115.o.

¹⁴ Az adatok elérhetősége alapján választottuk az 1870-es induló dátumot.

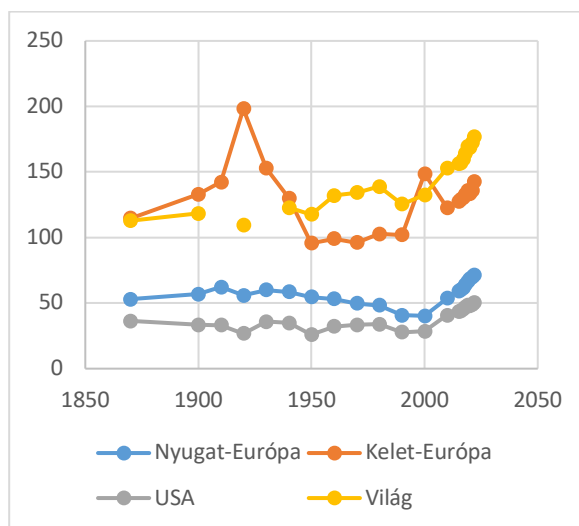
fejlődésben. Ugyanakkor - az ábrán jól láthatóan -, a Nyugat-Európa-hoz való gyors felzárkózás – az USA-hoz hasonlítva – részben az előbbi régió viszonylagos gyengélkedéséből is fakad.

Az adatok alapján Csehország közelíti meg napjainkra legjobban a nyugat-európai szintet, köszönhetően fejlettebb ipari bázisának. Magyarország esetében a rendszerváltás utáni kezdeti recessziót követően gyors növekedés tapasztalható, de a 2008-as válság lassította a konvergenciát. Lengyelország esetében az EU-csatlakozás erős növekedési impulzust adott, és a 2008-as válságot is viszonylag jól átvészelte a gazdaság. Szlovákia esetében a 2000-es évek elején bekövetkezett gazdasági reformok, az FDI felé történő nyitás, majd az euró bevezetése kedvező hatásokat hoztak, ugyanakkor a 2010-es években „lekonyulnak” a felzárkózást mutató görbék, még a másik három Visegrádi országhoz viszonyítva is. A 14. ábra célja nemcsak a Visegrádi országok közötti különbségek, változó mozgások bemutatása, hanem az is, hogy illusztrálja: két vezető nyugat-európai gazdasághoz képest igen jelentős a felzárkózás a 2000 utáni időszakban, mindegyik Visegrádi ország esetében. (Németországhoz viszonyítva hasonlóak a mozgások a 12. ábra alapján.)

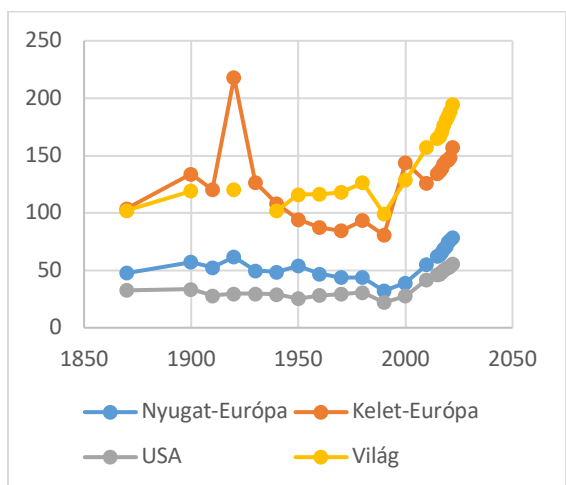
13. ábra. A Visegrádi országok egy főre eső GDP-jének alakulása a nyugat-európai, kelet-európai, USA és világátlag GDP-hez viszonyítva, 1870-2022 (%)

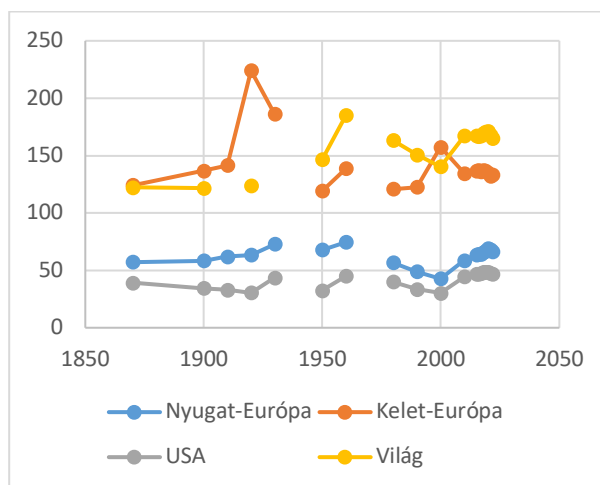
1. ábra Csehország

2. ábra Magyarország

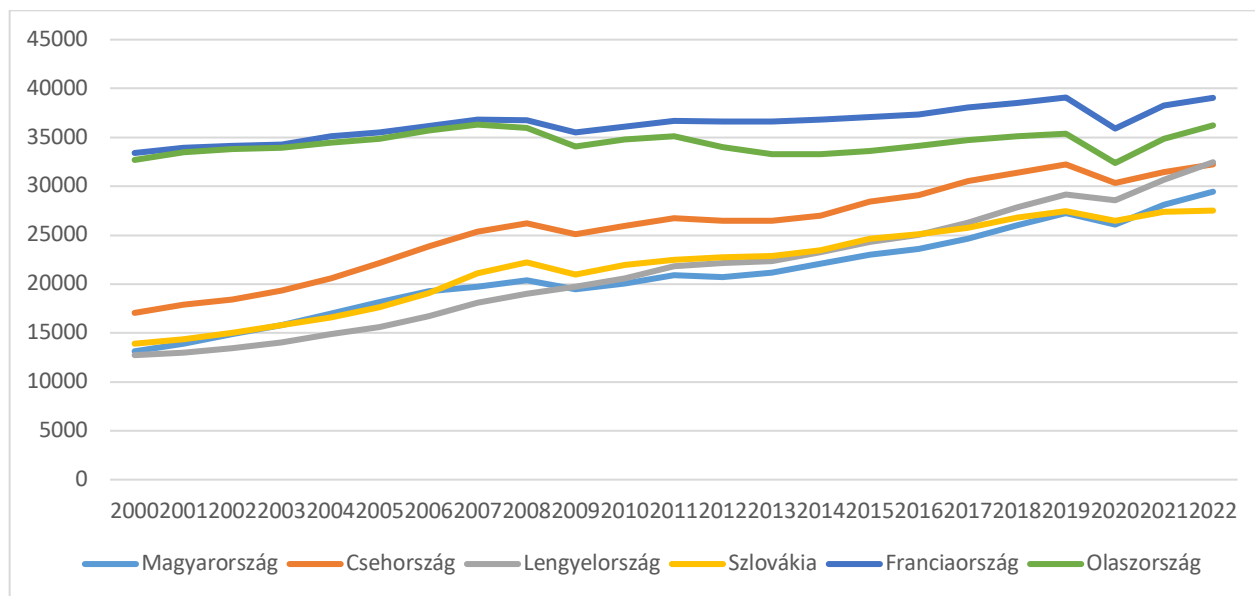
3. ábra Lengyelország

4. ábra Szlovákia

Forrás: saját számítások a Maddison-projekt adatai alapján, 2011-es USD árakon

14. ábra A Visegrádi országok versus Franciaország és Olaszország egy főre eső GDP-jének alakulása, 2000-2022

Forrás: saját számítások a Maddison-projekt adatai alapján, 2011-es USD árakon

Az adatok és az elemzések alapján megállapítható, hogy a nyugat-európai integráció bizonyult a legkedvezőbb függőségi modellnek a gazdasági növekedés szempontjából a Visegrádi országok esetében. Bár más alternatív kapcsolatok is szerepet játszhatnak a jövőben, a vizsgált időszakban a régió legnagyobb gazdasági növekedését az EU-csatlakozás és a nyugati integráció tette lehetővé. Ebben a tekintetben az utolérési ütemek eltérése és változása a Visegrádi országokban arra hívja fel a figyelmet, hogy az eltérő gazdaságstratégiák, gazdaságpolitikák, intézményi háttér szerepe, ezek egyedi kombinációja fontos az utolérésben.

Ugyanakkor a világgazdasági és világpolitikai változások miatt rengeteg a kérdőjel az előttünk álló időszakkal kapcsolatban. További kutatások szükségesek annak megállapítására, hogy a jövőbeni geopolitikai és gazdasági változások milyen hatással lehetnek a kelet-közép-európai országok fejlődésére, különösen a technológiai fejlődés, a globális ellátási láncok átalakulása és az energiapolitikai stratégiák tükrében.

Felhasznált irodalom

Acemoglu, D., S. Johnson, és J.A. Robinson (2001), "The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation", *American Economic Review* 91, 1369–1401

Benczes, I. (2016) From goulash communism to goulash populism: The unwanted legacy of reform socialism. *Post-Communist Economies*, 28(2), 146-166.

Berend, T.I. (1974) A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon, 1945–1968.

Berend, I. _ Ránki, G. (1974): *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. Columbia University Press, New York

Berend, I. – Ránki, G. (1982): *The European periphery and industrialization 1780-1914*. Cambridge University Press, Cambridge.

Bibó, I. (1986/1946): A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok* II. kötet (1945-1949). Budapest, Magvető Könyvkiadó, 185-266.

Bogomolov, O.T. (1986). USSR within the system of socialist economic integration. Council for Mutual Economic Assistance, Secretariat

Broadberry, S. – Malinowski, M. (2021): *The place of Central, Eastern and South-Eastern Europe in the divergence debate*. In: Morys, M. (ed.): *The Economic History of Central, East and South-East Europe. 1800 to the present*. Routledge, New York pp. 13-3.

Cooper, R. N.; Gács J. (1997). Trade Growth in Transition Economies. Export Impediments for Central and Eastern Europe Edward Elgar, Cheltenham, Lyme, US, IIASA, Laxenburg

Csaba László (2018). Válság, gazdaság, világ. Adalék Közép-Európa három évtizedes gazdaságtörténetéhez (1988-2018). Éghajlat Könyvkiadó. Budapest.

Cvrcek, T. (2021): Population and living standards, 1800-1914. Chapter 6. In: Morys, M. (ed.): *The Economic History of Central, East and South-East Europe. 1800 to the present*. Routledge, New York pp. 128-157.

Eloranta, J. – Nikolic, S. – Macher F. (2021): Between Disintegration and Convergence, 1918-1939. Chapter 9 In: Morys, M. (ed.): *The Economic History of Central, East and South-East Europe. 1800 to the present*. Routledge, New York pp.216-242.

Éltető A. (2014). Foreign trade trends in the EU10 countries. In: Éltető A (ed.): *Mind the gap: integration experiences of the ten Central and Eastern European countries*. 145 p. Budapest: Institute of World Economics, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, pp. 41-60.

Gerschenkorn A. (1965): Agrarian policies and industrialization, Russia 1861-1917. In: Habakkuk, M. – Postan, M. (eds.): *The Cambridge economic history of Europe (VI). The industrial revolution and after: Incomes, population and technological change*. Cambridge: Cambridge University Press pp. 706-800.

Harrison, M (2017), "The Soviet Economy, 1917-1991: Its Life and Afterlife," *The Independent Review* 22(2): 199-206.

Jaklič, A. and Sass, M. (2024) Foreign Direct Investment in Central and Eastern Europe after two decades the EU enlargement; insights from Slovenian and Hungarian perspective. *Acta Histriae*, 32(3), 321-340.

Javorcik, B.S. (2004) 'Does Foreign Direct Investment Increase the Productivity of Domestic Firms? In Search of Spillovers through Backward Linkages'. *American Economic Review*, Vol. 94, No. 3, pp. 605–627.

Kopsidis, M. – Schultze, M. (2021): Economic Growth and Sectoral Developments 1800-1914, Chapter 3. In: Morys, M. (ed.): *The Economic History of Central, East and South-East Europe. 1800 to the present*. Routledge, New York pp. 39-68.

Kornai J. (2011) A hiány. Kornai János válogatott munkái I. Kalligram Kiadó.

Marcus, N. – Nikolic, S. – Straumann, T. (2021): Economic Policy, 1918-1939, Chapter 8 in: Morys, M. (ed.): *The Economic History of Central, East and South-East Europe. 1800 to the present*. Routledge, New York

Morys, M. (ed. 2021): *The Economic History of Central, East and South-East Europe. 1800 to the present*. Routledge, New York

Nafziger, S. – Morys, M. (2021): Economic Integration with Western Europe and the Global Economy, 1800-1914. Chapter 5. In: Morys, M. (ed.): The Economic History of Central, East and South-East Europe. 1800 to the present. Routledge, New York pp. 97-127.

Niederhauser, E. (1998): The peasantry and latifundia after the emancipation of serfs in East Central Europe. In: Gunst, P. (ed.): *Hungarian agrarian society from the emancipation of serfs (1848) to the re-privatization of land*. Columbia University Press: New York pp. 9-21.

Pamuk, S. – Williamson, J. (2011): Ottoman de-industrialization, 1800-1913: Assessing the magnitude, impact and response. *Economic History Review* 64: 159-184.

Richter, S. (1987). The development of Hungarian-Soviet Economic relations. *Acta Oeconomica*, 38(3/4), 303-322.

Romsics (2024)

Sass, M. (2024). 20 év az Európai Unióban – a külföldi közvetlentőke-befektetések és az integráció. Budapest : HUN-REN Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézet, (VGI Műhelytanulmányok, 1417-2720 ; 153),

Szamuely, László és Csaba, László (1998): Rendszerváltozás a közgazdaságtanban – közgazdaságtan a rendszerváltozásban, Közgazdasági Szemle Alapítvány

Szanyi, M. (2020): *The three archetype european historic development models and their impact in East-Central Europe*. IWE Working Paper No. 261.

Szűcs, J. (1983): The Three Historical Regions of Europe: An Outline. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 29:2-4, pp. 131-184.

Tuncer, A. (2015): *Sovereign debt and international financial control. The Middle East and the Balkans., 1870-1914*. Palgrave MacMillan, Basingstoke

Vonyó, T. (2017) War and socialism: why eastern Europe fell behind between 1950 and 1989 *ECONOMIC HISTORY REVIEW*, vol. 70, 1, pp. 248-74

Walkenhorst, P. (2004) Economic transition and the sectoral patterns of foreign direct investment, *Emerging Markets Finance & Trade*, 40(2): 5-26.

Williams, A.M.; Balaz, V. and Zajac, S. (2003). The EU and Central Europe: the remaking of economic relationships. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 89(2): 131-149.

Williamson, J. (2006): *Globalization and the poor periphery before 1950*. MIT Press, Cambridge, MA.